

УДК 929:61(09)

Г. Л. ДЕМОЧКО, канд. іст. наук, старший викладач, ХНМУ, Харків

ПРОБЛЕМИ ВІДОБРАЖЕННЯ БІОГРАФІЧНИХ ДАНИХ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ІСТОРИКІВ МЕДИЦИНИ

Стаття має на меті привернути увагу дослідників, в першу чергу, історії медицини, до правильного фактографічного відтворення матеріалу у зв'язку з тим, що останнім часом ця проблема загострилася через значну кількість помилок, які масово зустрічаються в енциклопедичних виданнях, наукових статтях, монографіях тощо.

Ключові слова: медичне краєзнавство, медична біографістика, О. Мельников, А. Подрез, О. Кулябко, фактичні помилки.

Вступ. Розвиток медичного краєзнавства, який ми спостерігаємо з часу здобуття Україною незалежності, беззаперечно є помітним явищем в проблематиці української історії. Предмет медичного краєзнавства – стан здоров'я населення, робота установ охорони здоров'я різних форм власності, в тому числі й фармацевтичних, медична та фармацевтична наука та освіта, здобутки окремих особистостей у сфері медичної науки та охорони здоров'я та фармації – дає змогу дослідити діяльність установ та окремих особистостей у сфері охорони здоров'я, адже, як відомо, історію творять не тільки політики, а усі громадяни нашої держави. Такими були вчені-медики, що працювали в Україні. Відтворення біографій

© Г. Л. Демочко, 2013

представників українських медичних кіл – нагальна потреба сучасної історичної науки.

На жаль, з часом, документи та матеріали, що можуть слугувати цій справі, частково втрачаються. В останні десятиріччя науковці студіюють медичну біографістику, але таких фахівців вкрай небагато. Це Ярослав Ганіткевич, Павло Пундій та Олег Ціборовський, дослідження яких базуються на архівних джерелах. Серед найбільш вагомих робіт – «Історія української медицини в датах та іменах» та «Внесок українських лікарів у світову медицину» Я. Ганіткевича [1; 2]; тритомник «Українські лікарі: бібліографічний довідник» П. Пундія [3; 4; 5]; «Українські лікарі XVIII – початку XIX ст. як організатори медичної освіти і науки, медичної справи та предтечі соціальної медицини в Російській імперії» та «На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини та охорони громадського здоров'я» О. Ціборовського [6; 7]. З високим почуттям національної гідності, автори всебічно проаналізували найбільш значущі досягнення українських медиків, імена яких увійшли у літопис світової медицини. Крім того, щороку видається «Український медичний календар», присвячений важливим датам в історії медицини та охорони здоров'я. Багато з його статей пов'язано з біографіями вчених. Ці фундаментальні праці – багатство української медичної історіографії.

Мета дослідження. Оскільки сьогодні постає питання про якість праць, присвячених медикам-науковцям та діячам охорони здоров'я, метою даної роботи є критичний аналіз біографій медичних працівників та вдосконалення їх за допомогою залучення додаткових джерел, зокрема, документів архіву Харківського національного медичного університету, недоступних для академічного загалу.

Виклад основного матеріалу. 2009 р. у журналі «Хірургія» було надруковано статтю російських дослідників – доктора медичних наук, професора Російської медичної академії післядипломної освіти М. Ш. Кнопова та лікаря-терапевта поліклініки Міністерства оборони Російської Федерації В. К. Таранухи, присвячену 120-річчю з дня народження Олександра Васильовича Мельникова [8]. Автори є досвідченими біографістами, адже мають солідний доробок статей з медичної біографістики. Зазначена стаття має певну кількість фактичних помилок, причому стосуються вони, в основному, харківського періоду діяльності О.В. Мельникова. Прикро те, що стаття М. Ш. Кнопова та В. К. Таранухи написана без використання особової справи вченого [10, ф. Р-1584, оп. 9, спр. 1434]. Зберігається вона в архіві Харківського національного медичного університету, де з 1923 по 1941 рр. О.Мельніков працював. Так, у статті М. Кнопова неправильно вказаний рік виходу журналу «Вопросы онкологии», редактором якого був О. Мельников. Указаний 1922 р. не відповідає дійсності і насправді журнал почав виходити з 1928 р. [10]. Підтвердженням цього є те, що у першій книзі першого видання саме цього року зустрічаємо: «Достижению этой цели и призван служить наш нарождающийся журнал – «Вопросы онкологии» [10]. Таким чином, цілком зрозуміло, що ні про який 1922 р. казати не можна, тим більше, тоді О. Мельников взагалі не перебував у Харкові, а установа, під грифом якої виходив журнал (Український рентген-радіологічний онкологічний інститут), не була заснована. До речі, особова справа

також містить помилку – в ній сам О. Мельников позначив 1929 р., але ця дата хоча б ближче до істини [10, ф. Р-1584, оп. 9, спр. 1434, арк. 12 об.].

Інша помилка також спричинена відсутністю якісного історичного джерела. М. Кнопов та В. Тарануха позначають, що О. В. Мельников повернувся до Ленінграду в листопаді 1940 р. [8, с. 75]. Така ж сама інформація міститься і в біографічному словнику «Они носили твою фамилию. Биографический справочник», виданий 2012 р. в Росії [9, с. 754]. Втім, в особистій справі вченого знаходиться його лист до тодішнього директора Харківського медичного інституту А. Гаспаряна з проханням про відрядження на конференцію до Львова, присвячену черговій річниці М. Пирогова. На цю конференцію Олександр Васильович підготував доповідь про газову інфекцію [10, ф. Р-1584, оп. 9, спр. 1434, арк. 40, 166]. Дозвіл від директора був отриманий, а на відрядження виписано певну суму грошей. Отже, з 26 листопада по 5 грудня 1940 р. О. Мельников перебував на конференції, та аж ніяк не у Ленінграді. Тим більше, що перше повідомлення з проханням звільнити О. Мельникова з посади завідуючого кафедрою факультетської хірургії, у зв'язку з призначенням начальником кафедри у Військово-морській медичній академії, надійшло до Харкова 23 січня 1941 р. Отже, як бачимо, стаття російських дослідників у плані викладу фактичного матеріалу не досконала. Але й українські дослідники, на жаль, не уникають подібного. Наприклад, у великому ювілейному виданні «Історія Харківського державного медичного університету. 200 років», навіть, дата народження О. В. Мельникова вказана невірно – він «помолодшав» на десять років [12, с. 86]. Цілком зрозуміло, що такі видання – обличчя закладу і вивіряти дані, вміщені у них, необхідно якнайретельніше. А головна причина такої недбалості – небажання медиків йти дослідницьким шляхом. Прикро, що у медичній царині практика широкого використання історичних джерел, передусім архівних документів, досі не прижилася.

Викликає дискусію питання щодо рахування російсько-українських наукових досягнень у медицині – спільно, чи порізно. Тенденція російської історіографії очевидна: як правило, досягнення українських медиків приписують собі, обумовлюючи це довготривалим співіснуванням обох держав в межах однієї країни. Російські дослідники дбайливо «пригорнули» до себе і медиків-росіян, які працювали в Україні, і медиків-етнічних українців, що працювали на російській території. Таким чином, мимоволі складається уявлення, що Росія нібито має право на історико-медичну спадщину нашої держави, адже більшість науковців – вихідців з України – вже «перетравлена» російської історіографією. На жаль, ми забуваємо своїх співвітчизників, що працювали не на теренах Батьківщини. Навіть, у фундаментальному біобібліографічному словнику «Медицина в Україні» не згадуються прізвища деяких учених, хоча його автори позиціонують своє видання, як таке, що не має державних кордонів і містить імена тих медиків, хто працював поза межами України. Але вочевидь, що це не так.

Одним з таких вчених був «російський» фізіолог Олексій Олександрович Кулябко – українець за походженням, нащадок лубенського козацького старшинського роду. Він першим здійснив операцію на серці дитини (померлої від пневмонії). Видатний вчений довів, що серце може скорочуватися через деякий час

після смерті, не будучи пов'язаним з людським організмом. Цінність такого дослідження не перебільшити. Ініціативу О.О. Кулябка підхопили вчені С. І. Чечулін і С. С. Брюхоненко, які у 1920-х рр. сконструювали «автожектор» – апарат штучного кровообігу та виділили декілька стадій вмирання серця, яке раніше уявлялося одномоментним процесом. Для того, щоб увести ім'я О. Кулябка до української медичної біографістики варто почитати лише його «Опыты оживления сердца» [13]. Стаття вийшла в 1902 р., у рік проведення самих дослідів, що достеменно підтверджує час проведення результативного експерименту. Не зважаючи на неперевершені заслуги О. О. Кулябка, українська медична біографістика достатнім чином не популяризує його діяльність через що ім'я вченого незаслужено криється у тіні, а засновником реаніматології як науки в усьому світі вважається Володимир Олександрович Неговський. До речі, також українець за походженням.

Багато розбіжностей в науковій літературі і щодо постаті Аполлінарія Григоровича Подреза. Хотілося б відзначити деякі невідповідності у монографії І. Робака, який стверджує про «успішне хірургічне втручання з видалення стороннього предмета» [14, с. 139]. Та не станемо лише одному І. Ю. Робаку закидати цю помилку. Вона роками «переїжджає» з видання у видання, де торкаються особи А.Г. Подреза. Насправді, самого видалення стороннього предмета (кулі) не було. Поранення постраждалої дівчини було сліпим, тобто не мало вихідного отвору. Кулю, що потрапила у грудну порожнину, лікарі бачили ще й після операції, коли хвора приїжджала на черговий огляд, а от знайти її у серці не змогли [15]. Свідчення про це ми маємо у статті дослідника К. Русанова, який на основі широкого кола документів визначив, що А. Подрез марно намагався знайти кулю і через деякий час закрити пластичний дефект у грудній порожнині. Та коли півтора місяця потому хвора приїхала до лікаря, її тіло обстежили за допомогою рентгенівських променів і побачили тінь від кулі, яка змінювала своє положення відповідно серцевому ритму. Отже, куля залишилася. Втім, це не применшує досягнення видатного хірурга, адже він зробив лоскутний доступу до серця, зондував кульовий канал, для пошуку кулі робив багаторазові проколи голкою та інше. До речі, навіть московські підручники подають хибні відомості щодо цього [16, с. 59].

З огляду на ті прикрі помилки, яких припускаються дослідники, слід нагадати основні принципи, на яких повинні будуватися статті енциклопедичного характеру з медичної біографістики. Перший критерій відбору – актуальність. Дослідники обов'язково мають користуватися актуальною інформацією, завжди ставити під сумнів висновки, зроблені багато років тому, адже наука рухається щоденно і її не можна її консервувати на якомусь етапі, вважаючи завдання абсолютно вирішеним. Як показав досвід, обробки інформації щодо наведених вище персоналій, навіть новітні статті енциклопедичного характеру, мають біографічні похибки.

Другий критерій – вичерпність. Необхідно користуватися якомога більшими джерелами інформації, щоб максимально, всебічно освітити різноманітні події життя медиків, адже саме різноманітність джерел може пролити світло на спірні моменти, тобто ті, які мають неоднозначне трактування. Для того, щоб створити

якісний продукт, важливо залучати архівні джерела, які медики часто оминають, бо спираються на спогади рідних та співробітників, вважаючи їх «останньою інстанцією» у відтворенні історичних фактів. Але, як підтверджують, наприклад, спогади сина О. В. Мельникова – Рюрика Олександровича, це джерело не позбавлено неточностей. Не зважаючи на те, що Р. Мельников двічі видавав журнальні статті про батька, вони містять ті ж самі помилки, що і аналогічні наукові статті. Крім цього, цінну інформацію дають звіти медичних товариств, де розглядалися актуальні питання медичної науки того часу.

Усю роботу дослідника повинен підпорядкувати собі принцип науковості. Зміст роботи, її результат мають бути виваженими, збалансованими, не містити тих деталей, які будуються на ймовірностях і здогадках.

І останній критерій – достовірність, як ступінь об'єктивного відображення матеріалу – подій, фактів, що траплялися у житті особи. Хоча іноді історик не вдається достовірно відтворити події, а тільки максимально наблизитися до такої реконструкції, та при наявності широкого кола джерел дослідження повинно бути проведено на високому рівні, із залученням та критикою кожного джерела.

Цікаво, що не всі медики, які студіюють історію медицини, так поверхово, в описовому стилі займаються біографіями. Актуальність питання роботи з джерелами підіймали ще у 1973 р., з приводу чого була видана збірка статей «Итоги и перспективы исследований по истории медицины» [17]. У ній наголошувалося, що для отримання якісного матеріалу, медик повинен володіти усіма інструментами історичного дослідження. Повернулися до цього питання і нещодавно. Навздогін О. М. Ціборовському, пропагує студіювання історії медицини та історії соціальної медицини О. Шальнова-Козаченко – співробітник Одеського національного медичного університету [18, с. 20–29]. У своїй статті авторка справедливо наголошує, що історія медицини має багатогранні цілі: «виховання почуття патріотизму, національної гідності, історико-діалектичного мислення, попередження помилок минулого, формування прогресивного наукового світогляду та активної соціально-політичної позиції, підвищення рівня загальної і професійної культури, моральності, біотичних принципів, поглибленні спеціальних медичних знань» [18, с. 20].

Дійсно, для інтерпретування розвитку медицини в історичній ретроспективі, трактування основних історико-медичних подій для дослідника, що займається цими проблемами, велике значення має знайомство з історичним методом, який є основним при проведенні розвідок такого плану та спеціальним у групі методів сучасних медичних досліджень. Важливо також розуміння необхідності акцентування уваги на залежності рівня і характеру світової, вітчизняної та регіональної охорони здоров'я та суспільного здоров'я від соціально-політичних і матеріальних умов, світогляду, рівня розвитку культури і науки, конкретних історичних періодів тощо. Цілком зрозуміло, що медики повинні володіти суто історичними дослідницькими методами, щоб дати високоякісний продукт, який відповідає потребам, заявленим вище. Безсумнівно, для дослідників-медиків принципово новим є «проведення за історичним методом історико-літературного, історико-біографічного та історико-архівного пошуку наукових та архівних

першоджерел у бібліотеках, у книгозбірнях, архівних та музейних сховищах» [18; 27]. Відзначимо також, що О. В. Шальнова-Козаченко пропонує дотримуватися при вивченні джерел з історії медицини їх суто історичної класифікації М. Тихомирова та А. Пронштейна (остаточно склалася у 70-х рр. минулого століття), за якою визначаються такі види джерел: речові, усні, письмові, етнографічні, лінгвістичні, фото- і кінодокументи. На сьогоднішньому етапі, коли медична спільнота досягнула необхідність оволодіння навичками суміжних наук та активно впроваджує це на курсах «Історії медицини» у профільних вишах, популяризація саме такого підходу обіцяє надати в подальшому якісні дослідження з історії медицини.

Наказом МОНМС України № 1462 від 21.12.2012, спеціальність 14.02.04 – «Історія медицини» була скасована, а усі історико-медичні дослідження перенесені до спеціальності 07.00.07 – «Історія науки й техніки» [19]. Чи призведе це до долучення медиків до історичної спільноти та чи підвищиться, як наслідок, науковий рівень історико-медичного доробку, створеного саме медиками, поки невідомо, але тим самим для історико-медичних досліджень отримали «зелений світ» професійні історики. Отже, наразі треба чекати від них підвищення наукової активності у студіюванні проблематики історії медицини.

Висновки дослідження. Сьогоднішня медична біографістика тільки починає свій поступ. Не дивлячись на здобутки, треба ще багато працювати у цьому напрямі. На разі, треба популяризувати результати дослідження, які надають більш точну інформацію щодо О. В. Мельникова, А. Г. Подреза та О. О. Кулябка задля встановлення історичної справедливості. При подальшому студіюванні аспектів медичного краєзнавства, як наприклад, біографістики, необхідно зважати, що і медики, й історики повинні володіти відповідним рівнем методології проведення наукового пошуку, з метою досягнення якісних результатів дослідження.

Список літератури: 1. *Ганіткевич Я.* Історія української медицини в датах та іменах / Я. Ганіткевич. – Львів, 2004. – 365 с. – Рез.: англ. – Бібліогр. : с. 361–364. – Імен. покажч.: с. 330–352. 2. *Ганіткевич Я.* Внесок українських лікарів у світову медицину / Я. Ганіткевич // Український медичний часопис. – № 4 (72) – VII-VIII. – 2009. – С. 110–116. 3. *Пундій П.* Українські лікарі: бібліогр. довідник / П. Пундій. – Львів; Чикаго, 1994. – Кн. 1: Естафета поколінь національного відродження. – 328 с. 4. *Пундій П.* Українські лікарі: бібліогр. довідник / П. Пундій. – Львів; Чикаго, 1994. – Кн. 2: Лікарі діаспори та їх діяльність для рідного краю. – 446 с. 5. *Пундій П.* Українські лікарі: бібліогр. довідник / П. Пундій. – Львів, 2008. – Кн. 3: Учасники нац.-визвольної боротьби й укр. державотворення, репресовані та реабілітовані лікарі України. – 2008. – 426 с. 6. *Ціборовський О. М.* Українські лікарі XVIII – поч. XIX ст. як організатори медичної освіти і науки, медичної справи та предтечі соціальної медицини в Російській імперії / О. М. Ціборовський // Українознавство, 2009. – № 2. – С. 133–142. 7. *Ціборовський О. М.* На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини та охорони громадського здоров'я / О. М. Ціборовський. – К., 2010. – 430 с. 8. *Кнопов М. Ш.* К 120-летию со дня рождения Александра Васильевича Мельникова / М. Ш. Кнопов // Хирургия. Журнал имени Н. И. Пирогова. – 2009. – №6. – С. 74–76. 9. *Скоркин К. В.* Они носили ТВОЮ фамилию / К. В. Скоркин Биографический справочник. – М., 2012. – 1312 с. 10. Державний архів Харківської області, ф. Р-1584. Харківський медичний інститут, оп. 9. Відділ кадрів, спр. 1434. Особова справа О.В. Мельникова. 11. *От редакции* // Вопросы онкологии. – Х., 1928. – Т. 1. – Кн. 1. 12. *Історія Харківського державного медичного університету. 200 років.* – Х., 2005. – 752 с. 13. *Опыты оживления сердца* // Известия Петербургской АН. 1902. – Сер. 15. – Т. 16. 14. *Робак І. Ю.* Організація охорони здоров'я в

Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Х., 2007. – 346 с. **15.** *Русанов К. В. X-лучи в Украине: первые шаги / К. В. Русанов // Новости медицины и фармации. – 2007. – № 20 – 21.* **16.** *Из истории российской науки: вторая половина XIX – начало XX вв. Часть 1 / Под общ. ред. А. А. Деревянченко. – М., 2010. – 64 с.* **17.** *Итоги и перспективы исследований по истории медицины / Под ред. проф. М. И. Барсукова. – Кишинев, 1973.* **18.** *Шальнова-Козаченко О. В. Історія медицини як наука та предмет викладання у світі, в Україні та ОНМедУ: вступна лекція / О. В. Шальнова-Козаченко // Медична освіта. – 2011. – № 1. – С. 20 – 29.* **19.** *Наказ МОНМС України від 21.12.2012 № 1462 «Про внесення змін до Переліку наукових спеціальностей».* – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0089-13/print1369504415958108>.

Надійшла до редколегії 17.10.2013 р.

УДК 929:61(09)

Проблеми відображення біографічних даних у науковій спадщині істориків медицини / Г. Л. Демочко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 61 (1034). – С. 31-37. Бібліогр.: 19 назв.

Целью статьи является привлечение внимания исследователей, прежде всего, исследователей истории медицины, к правильному фактографическому воссозданию материала в связи с тем, что в последние десятилетия, эта проблема обострилась из-за большого количества ошибок, массово встречающихся в энциклопедических изданиях, научных статьях, монографиях и т. п.

Ключевые слова: медицинское краеведение, медицинская биографистика, А. Мельников, А. Подрез, А. Кулябко, фактические ошибки.

This article has a target to pay attention scientists, at first person, who research history of medicine, to right expound a material. For the current period, this problem arises due to the large number of mistakes in encyclopedic book, scientific articles and monographs.

Key words: the medical Study of Region, the medical Study of Biography, A. Melnikov, A. Podrez, A. Kulyabko, factual inaccuracies.